অধ্যায় ১ ঃ পৰিৱেশ বা পাৰিপার্শ্বিক শিক্ষাৰ অর্থ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ পৰিৱেশ বা পাৰিপার্শ্বিক শিক্ষাৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি

১.৩.১ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ সংজ্ঞা

১.৩.২ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ বৈশিষ্ট্য

১.৪ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য

১.৫ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ উপদেশমূলক নীতি

১.৬ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ পৰিসৰ

১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৮ অধিক জানিবলৈ

১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- পৰিবেশ শিক্ষাৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- পৰিৱেশ শিক্ষাৰ লক্ষ্য, উদ্দেশ্য, আৰু বৈশিষ্ট্যবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- পৰিৱেশ শিক্ষাৰ উপদেশাত্মক নীতি সমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব।
- পৰিৱেশ শিক্ষাৰ পৰিসৰ বর্ণনা কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

বিজ্ঞান প্রযুক্তি বিদ্যাৰ উন্নতিৰ লগে লগে মানৱ জীৱৰো বিশেষ পৰিৱর্তন ঘটিছে। কিন্তু বর্তমান সময়ত মানৱ আৰু প্রকৃতিৰ মাজৰ সম্বন্ধত এক তাৎক্ষনিক পৰিৱর্তন সাধন হৈছে। বৈজ্ঞানিক আৰু উদ্যোগীক বিপ্লৱ হৈছে ইয়াৰ মূল কাৰণ। নিৰবিচ্ছিন্ন প্রাকৃতিক শোষণ মানৱ সমাজৰ প্রতি এক ভয়ংকৰ প্রাকৃতিক সংকট । কিন্তু এইটো স্পষ্ট যে মানৱৰ কল্যাণ আৰু অস্তিত্ব নির্ভৰ কৰে মানুহ আৰু প্রকৃতিৰ মাজত থকা সৌহাদ্যপূর্ণ সম্পর্কই। সেয়েহে সমগ্র মানৱজাতিৰ মাজত এটা নতুন প্রাকৃতিক তত্ত্বৰ প্রয়োজন যিয়ে মানুহ আৰু প্রকৃতিৰ মাজৰ সম্বন্ধক অধিক গাঢ় কৰি তুলিব পাৰে। মানুহ আৰু প্রকৃতিৰ মাজত সম্বন্ধ ঘটাতো অসম্ভৱ যেতিয়ালৈকে মানুহে চলিত গতানুগতিক জীৱনৰ বিপৰীতে এক নতুন পথ নলয়। শিক্ষাই মানৱ চৰিত্র আৰু ভাৱ-

ভংগী পুনঃগঠনত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সেয়েহে আমি এক নতুন শিক্ষা ব্যৱস্থা তৈয়াৰ কৰিব লাগিব যিয়ে প্রাকৃতিক সজাগতা, প্রাকৃতিক জ্ঞান, প্রাকৃতিক আঁচনি বা ৰক্ষণা-বেক্ষণৰ মূল্যায়ন কৰিব পাৰে।

পৰিৱেশ শিক্ষা এনে এক বিষয় যিয়ে মানুহক পৰিৱেশ বিজ্ঞানৰ ভাৰসাম্যতা ৰক্ষাৰ শিক্ষা দিয়াৰ লগতে নির্দিষ্ট সজাগতা, জ্ঞান, ভাৱ-ভংগী, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু প্রকৃতিৰ প্রতি থকা দায়বদ্ধতাৰ জ্ঞানো দিয়ে। এই অধ্যায়টোত আমি পৰিৱেশ শিক্ষাৰ অর্থ, প্রকৃতি, সংজ্ঞা, বৈশিষ্ট্য, পৰিৱেশৰ লক্ষ্য, উদ্দেশ্য আৰু বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

১.৩ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি

পৰিৱেশ শিক্ষা দুটা শব্দৰে গঠিত। এটা হৈছে 'পৰিৱেশ' আৰু আনটো 'শিক্ষা'। প্রথমে আমি 'পৰিৱেশ' শব্দটোৰ অর্থ সম্পর্কে আলোচনা কৰিম। ইয়াৰ আভিধানিক অর্থ হ'ল চাৰিওফালে বেৰি থকা বা অৱস্থা, অর্থাৎ এনে এটা অৱস্থা য'ত মানুহ, গছ-গছনি, জীৱ-জন্তু আদি সকলোৱে একে লগে বসবাস কৰে।পৰিৱেশ বিশেষত দুটা উপাদানক লৈ জড়িত - শাৰীৰিক বা প্রাকৃতিক আৰু মানৱ সৃষ্ট বা সাংস্কৃতিক পৰিৱেশ। শাৰীৰিক বা প্রাকৃতিক পৰিবেশ জীৱ সম্বন্ধীয় বা জৈৱিক (biotic) আৰু জড় বা অজৈৱিক (abiotic) উপাদানক লৈ গঠিত। গছ-গছনি, জীৱ-জন্তু আদি জৈৱিক প্রকৃতিৰ আনহাতে মাটি, পানী, বতাহ, জলবায়ু আদি বোৰ অজৈৱিক । পৰিস্থিতি তন্ত্র (Eco-system) পৃথিৱীৰ সকলো বোৰ জীৱ-জন্তু উদ্ভিদক লৈ গঠিত। এটা নির্দিষ্ট অঞ্চলত ভালেসংখ্যক জীৱ, গছ-গছনিয়ে ইটোৱে সিটোৱে নির্ভৰশীল হৈ শৃংখলাবদ্ধতাৰ মাজেৰে সহ অৱস্থান কৰে। যদি কোনো এক প্রকাৰ প্রজাতিৰ মাজত কিবা সলনি ঘটে বা ই আন প্রজাতিক অসুবিধা কৰে তেন্তে তাক পৰিস্থিতিক (Ecological) ভাৰসাম্যহীনতা বুলি কোৱা হয়।

জীবশ্রেষ্ঠ হিচাপে যদিও মানুহক জ্ঞান কৰা হয় তথাপিতো মানুহে বিভিন্ন ধৰণে পৰিৱেশক ব্যাঘাত জন্মোৱা দেখা যায়। তাৰ ভিতৰত গছ-গছনি কাটি পৰিবেশ ধবংস কৰা , ঘাহ-বন চাফা কৰা, কয়লা লোৰ খনিৰ বাবে খনন কার্য সম্পাদন কৰা আদিয়েই প্রধান। প্রাৰম্ভিক অৱস্থাত মানুহ আৰু পৰিৱেশৰ মাজৰ সম্পর্ক সুদৃঢ় আছিল। মানুহে সামাজিক, অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক কার্যকলাপৰ যোগেদি পৰিৱেশৰ প্রসাৰ ঘটাইছিল। কিন্তু ইয়াৰ পিছৰ মানৱ প্রজন্মই প্রাকৃতিক সম্পদ যেনে প্রাকৃতিক গেছ, কয়লা, তেল আদিৰ দৰে মূল্যৱান বস্তুৰ বাবে পৰিবেশক অধিক শোষন কৰা দেখা যায়। মানুহ আৰু পৰিৱেশৰ মাজৰ এই সংঘাতে ভালেমান জীৱ বিলুপ্ত প্রায় কৰাৰ লগতে প্রকৃতিৰ পৰিস্থিতিক ভাৰসাম্যতাকো আঘাত হানিছে। পৰিৱেশ শব্দটোৱে প্রকৃতি, আচৰণ আৰু তাৰ উত্তৰণ, জীৱনত প্রভাৱ, উন্নয়ন আৰু বিভিন্ন জীৱৰ পৰিপক্কতা আদিক সাঙুৰি লয়। মুঠতে পৰিৱেশ বুলিলে বিশেষকৈ শাৰীৰিক, জীৱ-বিজ্ঞান সম্বন্ধীয় আৰু সাংস্কৃতিক উপাদানৰ সমষ্টি, যিটো আনটোৰ ওপৰত নির্ভৰ শীল।

শিক্ষা হৈছে কোনো বিষয় অধ্যয়নৰ স্বাধীন চেতীয়া এক ক্ষেত্র য'ত শিক্ষা শিকন পদ্ধতি আৰু পৰামর্শৰ বিকাশৰ লগত জড়িত। যাৰ লক্ষ্য হ'ল শিশুৰ শাৰীৰিক, সামাজিক, আৱেগিক আৰু বৌদ্ধিক বিকাশ সাধন কৰা। প্রৱীন শিক্ষাবিদে মানুহৰ পৰিৱেশৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। যদিওঁ মানুহ পৰিৱেশৰ প্রতিটো বস্তুৰ লগত প্রত্যক্ষ বা পৰোক্ষ ভাৱে জড়িত সেয়েহে তেওঁলোকে পৰিবেশৰ সকলো জীৱৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। পৰিৱেশ শিক্ষা এনে এটা বিষয় যিয়ে পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় সম্যক জ্ঞান বা তাৰ সমস্যাসমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। ই পৰিবেশ সম্বন্ধীয় সমস্যাসমূহ সমাধানৰ পৰামর্শ দিয়াৰ লগতে মানুহক পৰিবেশ সংৰক্ষনৰ বাবে সজাগতা আৰু মানুহ -প্রকৃতিৰ মাজৰ পৰস্পৰ সম্বন্ধৰ বিষয়েও অধ্যয়ন কৰে।

পৰিৱেশ শিক্ষাৰ লক্ষ্য হ'ল পৰিৱেশৰ বিভিন্ন সমস্যাসমূহৰ বিষয়ে বহল ভিত্তিত সজাগতাৰ সৃষ্টি কৰা। ই বিশ্বৰ জনগনক প্রাকৃতিক পৰিৱেশৰ জ্ঞান দিয়াই নহয়, তাৰ বিভিন্ন সমস্যাৰাজি সমাধান বা পৰিৱেশত প্রকৃতিৰ ভাৰসাম্যতা কিদৰে ৰক্ষা কৰিব পাৰি তাৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা কৰে। যাৰ দ্বাৰা মানুহে নবীকৰণ আৰু অনবীকৰণ সম্পদৰ বিষয়ে জনাৰ লগতে মানৱ সভ্যতাৰ অবিছিন্ন ধাৰা বর্তাই ৰখাৰ যুক্তিযুক্ততা সম্বন্ধে জানিব পাৰে।

এইটো উল্লেখযোগ্য যে মানুহে প্রকৃতিৰ লগত সংঘর্ষ অব্যাহত ৰাখি কেতিয়াও জীয়াই থাকিব বা সমৃদ্ধিশালী হব নোৱাৰিব। সেয়েহে মানুহে প্রকৃতিৰ লগত শান্তি সমৃদ্ধি বজাই ৰাখি জীৱন ধাৰণৰ বিষয়ে জনাটো প্রয়োজন। এইটো সম্ভৱ যদিহে তেওঁ প্রকৃতিৰ নিয়ম-কানুন, ইয়াৰ ৰহস্য বা উদঘাটনৰ বিষয়ে জানে। পৰিৱেশ শিক্ষা হৈছে এটা বিষয় যিয়ে কিদৰে মানুহে ইয়াৰ চাৰিওফালে আৱৰি থকা বস্তুবোৰ সৈতে সম্পর্ক স্থাপন কৰিব লাগে আৰু যাৰ জড়িয়তে নিজৰ ঘৰখনক উৎকর্ষ সাধন কৰিব পাৰি তাৰ বিষয়ে জানিবলৈ দিয়ে। ই কিদৰে মানুহে নিজৰ জীৱনটোক গঢ় দি তুলিব পাৰে সেই বিষয়েও জ্ঞান দিয়ে। ই পৰিৱেশ প্রদূষণ, জনসংখ্যা বিস্ফোৰণ, প্রাকৃতিক সম্পদৰ হ্রাস বা মানুহ প্রকৃতিৰ প্রতি কিমান দায়বদ্ধ তাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট যে পৰিৱেশ শিক্ষাই মানুহ আৰু প্রকৃতিৰ মাজৰ সম্পর্ক আৰু মানৱ সৃষ্টি পৰিৱেশৰ বিষয়ে জ্ঞান আহৰণ, তাৰ প্রতি বোধগম্যতা, সজাগতা আদিৰ বিষয়ে শিক্ষা তথা জ্ঞানৰ যোগান ধৰে। গতিকে এইটো স্পষ্ট যে পৰিৱেশ শিক্ষা হৈছে এনে এক শিক্ষা যিয়ে পৰিৱেশৰ প্রতি অহা ভাবুকিৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। সেয়েহে কব পাৰি যে পৰিৱেশ শিক্ষা হৈছে এক জীৱন যোৱা শিক্ষা, যি প্রাক বিদ্যালয়ৰ পৰা আৰম্ভ হৈ আনুষ্ঠানিক আৰু অনৌপচাৰিক মাধ্যমৰ মাজেৰে চলি থাকে। ই এক বিষয় যিয়ে পৰিৱেশৰ সমূদায় বস্তুৰ বিষয়ে স্পষ্ট অধ্যয়ন আগবঢ়াই। বহল ভিত্তিত পৰিৱেশ শিক্ষা বুলিলে পৰিৱেশৰ বাবে শিক্ষা, পৰিৱেশৰ ওপৰত শিক্ষা আৰু পৰিৱেশৰ জৰিয়তে শিক্ষা।

১.৩.১ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ সংজ্ঞা

'পৰিৱেশ শিক্ষাৰ' উক্তিটো ভালেমান ৰাষ্ট্রীয় আৰু আন্তৰাষ্ট্রীয় আলোচনা চক্রত আলোচনাৰ মাধ্যমত বিভিন্ন ধৰণে সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিছে। কিছুমান সংজ্ঞাত

ইয়াৰ প্ৰকৃতি আৰু ধাৰণা সম্পৰ্কে বাখ্যা আগবঢ়াইছে।

আন্তঃ ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰকৃতি আৰু প্ৰাকৃতিক সম্পদ সংৰক্ষণ আয়োগৰ ইউনেস্ক'ৰ(UNESCO) নেতৃত্বত পেৰিছত বহা বিদ্যালয় পাঠ্যক্ৰমত পৰিৱেশ শিক্ষা অন্তৰ্ভূক্তিকৰণ সভাত (১৯৭০) এই মন্তব্য আগবঢ়াইছে যে-

"পৰিৱেশ শিক্ষা এনে এক প্ৰক্ৰিয়া, যিয়ে মানুহ ৰ সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ চাৰিওকাষৰ পৰিৱেশৰ লগত থকা আন্তঃ সম্পৰ্কৰ মূল্যক স্বীকৃতি দিয়াৰ লগতে ইয়াৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে স্পষ্ট মতামত আগবঢ়ায়। ই পৰিৱেশৰ প্ৰতি মানুহৰ আচৰণ বা ইয়াৰ বিভিন্ন সমস্যা সমূহ সমাধানত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ আৰু নিজস্ব কাৰ্যকলাপ গ্ৰহণতো সহায় কৰে।"

ফিনিছ জাতীয় আয়োগৰ আলোচনা (১৯৭৪) অনুসৰি ঃ

"পৰিৱেশ শিক্ষাৰ মূল লক্ষ্য হ'ল পৰিৱেশ সংৰক্ষণ। পৰিৱেশ শিক্ষা কোনো বিজ্ঞান বা আন অধ্যয়নৰ পৃথক ক্ষেত্ৰ নহব। ইয়াক জীৱনযোৰা শিক্ষাৰ নীতিত গ্ৰহণ কৰা হৈছে।"

নাইৰোবিত অনুষ্ঠিত আফ্ৰিকান শিক্ষাবিষয়াসকলৰ দ্বাৰা গঠিত সন্মিলন (১৯৬৮) অনুসৰিঃ

"সামাজিক আৰু শাৰীৰিক পৰিৱেশৰ ওপৰত সজাগতা সৃষ্টি কৰি তাৰ প্ৰকৃতি, মানৱসৃষ্টি, সংস্কৃতি, সমাজ আদিৰ যথাযোগ্য ব্যৱহাৰ আৰু তাক সংৰক্ষন কৰি উন্নতিৰ ব্যৱস্থা কৰা।"

মিশ্ৰ (Mishra-1993) ৰ মতে- "পৰিৱেশ শিক্ষা হৈছে এনে এক প্ৰক্ৰিয়া, যি মানুহৰ মাজত সজাগতা সৃষ্টি কৰাৰ লগতে জ্ঞান, আচৰণ বা পৰিৱেশৰ উৎকৰ্ষ সাধনত গুৰুত্ব দিয়ে।"

আৰ.এ. শৰ্মা (R.A. Sharma-1996) এ কৈছে যে "পৰিৱেশ শিক্ষাই শাৰীৰিক, সাংস্কৃতিক পৰিৱেশ সজাগতা সৃষ্টিৰ লগতে প্ৰকৃত জীৱনৰ লগত তাৰ সম্বন্ধৰ কথাও নিৰীক্ষণ কৰে। নিৰবিচ্ছিন্ন উন্নয়নে কিদৰে প্ৰকৃতিৰ ভাৰসাম্য হেৰুৱাইছে সেই বিষয়েও ই স্পষ্ট ধাৰণা দিয়ে।"

ওপৰোক্ত সকলোবোৰ সংজ্ঞা অসম্পূৰ্ণ, ই সম্পূৰ্ণতা লাভ কৰে ১৯৭৭ চনৰ অক্টোবৰ মাহত ইউনেস্ক'(UNESCO) আৰু ইউনেপ(UNEP-United Nations Environment Programme) নেতৃত্বত পূৰ্বৰ ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ (USSR) জৰ্জিয়াত **(Georgia)** অনুষ্ঠিত ৱিছি **(Tblisi**)সন্মিলনৰ জৰিয়তে। এই সন্মিলনখনে পৰিৱেশ শিক্ষাৰ মূল লক্ষ্য উদ্দেশ্য সমূহ উল্লেখ কৰিছে এনেধৰণে-

(ক) <u>সজাগতাঃ</u> সামাজিক দ'ল বা ব্যক্তিগত ভাবে মানুহৰ মাজত সজাগতা সৃষ্টি কৰি পৰিৱেশ আৰু তাৰ লগত জড়িত সমস্যা সমূহৰ লগত পৰিচয় কৰোৱাই নহয় মানুহক দায়িত্বশীল কৰি তোলা।

(খ) জ্ঞানঃ সামাজিক দল বা ব্যক্তিগত ভাৱে মানুহক পৰিৱেশ সম্পর্কে বিভিন্ন অভিজ্ঞতা উপলব্ধি কৰাই পৰিৱেশ আৰু তাৰ সমস্যা সমূহৰ প্ৰতি বোধগম্য কৰি তোলা।

(গ) আচৰণ (Attitude)ঃ সামাজিক দল বা ব্যক্তিগত ভাৱে মানুহক পৰিৱেশৰ গুৰুত্ব বা মূল্য বুজাই তাক সংৰক্ষণৰ আৰু উৎকর্ষ সাধনৰ বাবে কার্যকৰী পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে শিক্ষা দিয়া।

(ঘ) কৌশল বা নিপুনতা (Skill) ঃ সামাজিক দল বা ব্যক্তিগত ভাৱে মানুহৰ মাজত পৰিৱেশৰ সমস্যা সমূহ সমাধানৰ বাবে কৌশল বোৰ চিনাক্ত কৰি দিয়া।

(ঙ) যোগ্যতা বা সামর্থ্যৰ মূল্যায়ন (Evaluation ability)ঃ ব্যক্তিগত বা সামাজিক দলবোৰক অর্থনৈতিক, সামাজিক, শিক্ষা আৰু সৌন্দর্যবোধৰ বিষয়বস্তুসমুহক মূল্যায়ন কৰিবলৈ সহায় কৰা।

(চ) অংশগ্ৰহণ (Participation) ঃ সামাজিক গোট বা ব্যক্তিগত ভাৱে মানুহক পৰিৱেশৰ সমস্যা সমূহ সমাধানৰ বাবে প্ৰতিটো কামতে সক্ৰিয় অংশগ্ৰহণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰা।

১.৩.২ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ বৈশিষ্ট্য

ওপৰোক্ত সংজ্ঞা সমূহ বিশ্লেষণ কৰি আমি তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ উলিয়াব পাৰোঃ

- পৰিৱেশ শিক্ষা হৈছে এটা মাধ্যম বা শিক্ষাৰ এক প্ৰক্ৰিয়া যিয়ে মানুহ- প্ৰকৃতি আৰু মানৱ সৃষ্ট পৰিবেশৰ লগত মানুহৰ সম্পর্কক সাঙুৰি লয়।
- ই শাৰীৰিক, জীৱবিজ্ঞান (biological) আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱেশৰ লগত মানুহৰ প্ৰকৃত জীৱন কিদৰে সাঙুৰখাই আছে, সেই কথাৰ জ্ঞান দিয়ে।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই জনসংখ্যা বিস্ফোৰণ, উদ্যোগীকৰণ, প্ৰদূষণ আদিয়ে কিদৰে পৰিৱেশৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাই সেই বিষয়ে আলোচনা কৰে।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই পৰিবেশৰ ভাৰসাম্যহীনতাক চিনাক্তকৰণ কৰি বহনক্ষম উন্নয়নক্ষমতাক কি দৰে বিকাশ কৰিব পাৰি তাৰ বাবে মানু হৰ মাজত সচেতনতাৰ ভাৱ সৃষ্টি কৰে।
- ই জৈবিক আৰু অজৈবিক জীৱ বা উদ্ভিদসমূহে কিদৰে প্ৰকৃতিৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা বা উৎকর্ষ সাধনত সহায় কৰিছে তাক জানিবলৈ দিয়ে।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথা দোহাৰি তাৰ প্ৰতি মানুহৰ আচৰণ, নিপুনতা বা তাৰ মূল্য, ধাৰণা আদিৰ শিক্ষা দিয়ে।
- ই শিক্ষাগত প্ৰণালী আৰু কৌশলৰ জৰিয়তে পৰিৱেশৰ সমস্যাসমূহৰ প্ৰকৃত কাৰণ বোৰ চিনাক্তকৰণ কৰি সেইবোৰ মানুহ আৰু তাৰ সাংস্কৃতিক বা চাৰিওফালৰ পৰিৱেশৰ লগত থকা পৰস্পৰ সম্পর্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে।

- পৰিৱেশ শিক্ষাই তত্বমূলক (Theoretical) আৰু ব্যৱহাৰিক (Practical) দুয়োটা পদ্ধতিৰ জৰিয়তে পৰিৱেশৰ ভাৰসাম্য হীনতা বৃদ্ধিৰ অন্যতম কাৰণ প্রদূষণ আদি বিষয়ক বোধ কৰাৰ চেষ্টা কৰে ।
- ই শিক্ষাৰ এনে এক প্রক্রিয়া যিয়ে শিকাৰুসকলক প্রদূষণবিহীন পৰিৱেশ সৃষ্টিত ধনাত্মক মনৰ সৃষ্টি কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং 1ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰকঃ

(ক) পৰিৱেশ শিক্ষা হৈছে এটা..... অধ্যয়নৰ শাখা।

(খ) পৰিৱেশ হৈছে..... য'ত মানুহ, জন্তু, বা গছ-গছনিয়ে জীৱন নির্বাহ কৰে।

(গ) পৰিবেশ শিক্ষাই বিশ্বৰ জনগনক প্রকৃতিৰ..... সুৰক্ষা দিয়াৰ শিক্ষা প্রদান কৰে।

প্রশ্ন নংঃ ২. পৰিৱেশ শিক্ষা কি ?

.....

.....

প্রশ্ন নংঃ ৩. পৰিৱেশ শিক্ষাৰ তিনিটা বৈশিষ্ট্য লিখক।

.....

.....

১.৪ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য

আপোনালোকে পৰিৱেশ শিক্ষাৰ বৈশিষ্ট্য, ধাৰণা আৰু প্রকৃতি সম্পর্কে পৰিচিত হ'ল। আপুনি অনুভৱ কৰিব লাগিব যে পৰিৱেশৰ প্রতি থকা ভাবুকি বা সমস্যাসমূহত বাধা প্রদান বা সমাধানৰ বাবে পৰিৱেশ শিক্ষাৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। ইয়াৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য সমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল-

- পৰিৱেশ আৰু তাৰ লগত জড়িত সমস্যাসমূহৰ সম্পর্কে ছাত্র-ছাত্রী সকলৰ মাজত জ্ঞানৰ যোগান ধৰা।
- ছাত্র-ছাত্রী সকলৰ মাজত প্রকৃতিৰ নীতি-নিয়ম সম্পর্কে সজাগ কৰি মানৱ জীৱনত তাৰ প্রভাৱ সম্পর্কে বোধগম্য কৰি তোলা।
- মানুহ আৰু পৰিৱেশৰ মাজৰ পৰস্পৰ নির্ভৰশীলতা আৰু আত্ম সম্পর্ক ৰ বিষয়ে জ্ঞান দিয়া।
- ছাত্র-ছাত্রী সকলক প্রকৃতিৰ নিৰীক্ষণ, ইয়াৰ নীতি নিয়ম বোৰৰ প্রতি বোধগম্য, ইয়াৰ সুন্দৰতাক অনুধাৱন কৰা আৰু প্রকৃতিৰ লগত এক সৌহাদ্যপূর্ণ সম্পর্ক স্থাপন কৰি জীৱন নির্বাহৰ বাবে উৎসাহ দিয়া।

- প্রদূষণ মুক্ত পৰিৱেশ সৃষ্টিত শিক্ষকসকলৰ মাজত ধনাত্মক মূল্যবোধৰ সৃষ্টি কৰা।
- পৰিৱেশৰ সমস্যাসমূহ চিনাক্তকৰণ কৰি তাক সমাধানৰ বাবে ছাত্র ছাত্রীসকলৰ মাজত বিভিন্ন কৌশল আহৰণত সহায় কৰা।
- পৰিৱেশৰ প্রতি সজাগতা, তাৰ মূল্য আদিৰ ওপৰত ছাত্র ছাত্রীসকলৰ মাজত সজাগতা বৃদ্ধি কৰি, পৰিবেশ সংৰক্ষণ আৰু তাৰ উৎকর্ষ সাধনত ছাত্র ছাত্রীসকলক সক্রিয় অংশগ্রহণ কৰিবলৈ অভিপ্রায়ৰ সৃষ্টি কৰা।
- পৰিৱেশৰ সমস্যাসমূহৰ সমাধান আৰু প্রতিৰোধৰ বাবে সক্রিয় অংশগ্রহণ কৰিবলৈ সকলো সুবিধাৰ ব্যৱস্থা কৰা।
- ছাত্র ছাত্রী সকলৰ মাজত মানুহৰ ধ্বংস যজ্ঞ, ভবিষ্যত প্রজন্মই ভুগিবলগীয়া সমস্যা আৰু প্রতিজন মানুহৰ পৃথিৱীৰ প্রতি থকা দায়িত্ব (জীয়াই থকাৰ স্বার্থত) আদি ওপৰত চিন্তাৰ উৎকর্ষ সাধন কৰা।
- প্রকৃতিৰ নিয়ম নীতিৰ প্রতি দায়বদ্ধতা প্রকাশ কৰি এক সুন্দৰ আৰু সমৃদ্ধিশালী জীৱন উপভোগ কৰা।

১.৫. পৰিৱেশ শিক্ষাৰ উপদেশ মূলক নীতি

ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ ৰ্ত্লিছি (Tblisi Conference 1977) সন্মিলন অনুসৰি পৰিৱেশ শিক্ষাৰ উপদেশাত্মক নীতি বোৰ হ'ল-

- পৰিৱেশ বুলিলে সম্পূর্ণৰূপে প্রকৃতিক বুজা যায় যদিও ই সৃষ্টিমূলক, শিল্পমূলক, সামাজিক, ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক, নৈতিক, ঐতিহাসিক,সৌন্দর্যবোধ আদিক লৈয়ে গঠিত।
- পৰিৱেশ শিক্ষা এক জীৱন যোৰা প্রক্রিয়া যি প্রাক বিদ্যালয় অৱস্থাৰ পৰা আৰম্ভ হৈ সকলো আনুষ্ঠানিক আৰু অনৌপচাৰিক মাধ্যমৰ মাজেৰে চলি থাকে ।
- পৰিৱেশ শিক্ষা প্রতিটো বিষয়ৰ লগত জড়িত ।প্রতিটো বিষয়ৰ মূল সূচিপত্রই প্রকৃতিৰ ভাৰসাম্যতা ৰক্ষাত এক মূখ্য ভূমিকা পালন কৰে ।
- পৰিৱেশত বিভিন্ন সমস্যা সমূহ সমাধান আৰু প্রতিৰোধৰ বাবে পৰিৱেশ শিক্ষাই এক সক্রিয় ভূমিকা পালন কৰে ।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই শিক্ষকসকলৰ মাজত স্থানীয়, দেশীয়, প্রাদেশিক, আন্তৰাষ্ট্রীয় ঘটনা সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি ছাত্র ছাত্রী সকলক আন ঠাইৰ ভৌগলিক পৰিৱেশৰ লগত চিনাকি কৰায়।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই অতীতৰ লগত সংগতি ৰাখি বর্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ সাম্ভাব্য পৰিৱেশৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে জনায়।

- পৰিৱেশ শিক্ষাই পৰিৱেশৰ জটিল সমস্যা সমূহ মূল্যায়ন কৰি নিখুঁত চিন্তা ধাৰণাৰ উৎকর্ষ সাধনৰ জৰিয়তে সমাধানৰ বাবে প্রয়োজনীয় কৌশলৰ ব্যৱস্থা কৰাত স হায় কৰে।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই পৰিৱেশৰ বিভিন্ন সমস্যা সমূহ সমাধান আৰু প্রতিৰোধৰ বাবে স্থানীয়, ৰাষ্ট্রীয় আৰু আন্তৰাষ্ট্রীয় সহযোগিতা স্থাপনত গুৰুত্ব দি য়ে।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই প্রথম অৱস্থাৰ অভিজ্ঞতা আৰু কার্যকলাপৰ ভিত্তিত এক বহল অর্থত পৰিৱেশ শিক্ষা প্রদান কৰে ।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই শিক্ষক সকলক পৰিবেশৰ বিভিন্ন সমস্যাসমূহৰ প্রকৃত কাৰণ আৰু তাক সমাধানৰ উপায় উদ্ভাৱনত সহায় কৰে ।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই পৰিবেশৰ প্রতি সজাগতা, জ্ঞান, সমস্যাসমূহৰ সমাধান আৰু পৰিৱেশৰ প্রতিটো স্তৰৰ মূল্যায়ন কৰি শিক্ষক সকলক তাৰ প্রতি সজাগ কৰি তোলে ।

১.৬ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ পৰিসৰ

পৰিসৰ শব্দটোৰ প্রকৃত অর্থ হৈছে কোনো বিষয় বা ঘটনা প্রবাহৰ ওপৰত কৰা অধ্যয়ন। ই বিভিন্ন কার্যাৱলী, কৰাৰ ধৰণ বা নিয়ম আৰু সঠিক কৌশলৰ ব্যৱহাৰ আদিৰ লগত জড়িত। পৰিৱেশ শিক্ষাৰ অর্থ হৈছে প্রতিজন ব্যক্তিক উদাৰতাৰ ভিত্তিত সকলোৰে বোধগম্য হোৱাকৈ শিক্ষা প্রদান কৰা।

আমি জানো যে পৰিৱেশ শিক্ষা হৈছে শিক্ষা বিভাগৰ অধীনস্থ এক অধ্যয়ন ক্ষেত্র। কিন্তু পৰিৱেশৰ প্রতি সজাগতা বা তাৰ ওপৰত অধ্যয়নৰ এই নতুন ধাৰণা প্রথমে পশ্চিমীয়া দেশ-সমূহত বিকশিত হৈছিল। সমগ্র প্রকৃতিৰ ওপৰত চলা মানুহৰ কর্মকাণ্ডৰ বাবে বর্তমান আমি পৰিৱেশৰ বিভিন্ন সমস্যসমূহৰ সৈতে মোকামিলা কৰিব লগা হৈছে । সেয়েহে শিক্ষা ব্যৱস্থাক বিকশিত কৰি পৰিবেশ শিক্ষাক স্বাধীনচেতীয়া ভাৱে সংযোজিত কৰি পৰিৱেশৰ বিভিন্ন সমস্যাৰাজিৰ ওপৰত মূল্যায়নৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে।

পৰিৱেশ শিক্ষাৰ অন্তর্ভূক্ত বিভিন্ন ক্ষেত্র সমূহ হ'ল- পৰিৱেশৰ ওপৰত সজাগতা, পৰিৱেশ মূলক বিভিন্ন আচঁনি আৰু তাৰ ব্যৱহাৰ বা মূল্যায়ন আৰু পৰিৱেশৰ প্রতি বোধগম্যতা। পৰিৱেশ শিক্ষা নিম্নোক্ত বিষয়ৰ লৈ গঠিত(Shrivastava,2004,P-108-109) ঃ

- **পৰিৱেশ শিক্ষাৰ ধাৰণাঃ** ইয়াত অন্তর্ভূক্ত পৰিৱেশ শিক্ষাৰ ধাৰণা, পৰিৱেশ শিক্ষাৰ অর্থ আৰু আন বিষয়ৰ লগত ইয়াৰ সম্পর্ক আৰু পৰিৱেশ শিক্ষা এটা বিষয় হিচাপে পৰিৱেশৰ ভূমিকা সম্পর্কে আলোচনা কৰা হৈছে।
- **পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞানৰ ভাৰসাম্যতা ৰক্ষাৰ ধাৰণা আৰু পৰিৱেশ প্রদূষণঃ** পাৰিপার্শ্ব বুলিলে সাধাৰণতে জীৱবোৰৰ চাৰিওফালে থকা জীৱবোৰৰ মাজত আৰু পৰিৱেশৰ লগত থকা আন্তসম্পর্কৰ কথাকে বুজায়। প্রদূষণ হ'ল পৰিৱেশৰ বায়ু, পানী, মাটি আদিৰ ওপৰত মানুহে কৰা অনিষ্টকৰ কর্ম। পৰিৱেশ প্রদূষণে সমগ্র জীৱমণ্ডল প্রভাৱিত কৰি

বিশ্বৰ এক মূল সমস্যা হিচাপে চিহ্নিত হৈছে। এই গোটেই বিষয়টো পৰিস্থিতিক আৰু পৰিস্থিতি তন্ত্ৰ বিজ্ঞানৰ ভাৰসাম্য প্ৰক্ৰিয়া, পৰিৱেশৰ গুণাগুণ, প্ৰদূষণ আৰু পৰিৱেশৰ ওপৰত পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল খাদ্য শৃংখল আদি অন্তৰ্গত।

- **পৰিৱেশৰ মনস্তাত্বিক আৰু শিক্ষাৰ ধাৰণাঃ** শিক্ষাৰ লক্ষ্য হৈছে শিশুৰ শাৰীৰিক, সামাজিক, মানসিক, আবেগিক আৰু বৌদ্ধিক বিকাশ সাধন কৰা য'ত পৰিৱেশে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। শিক্ষাৰ এই কাৰ্যকৰী প্ৰক্ৰিয়াত শিক্ষক ছাত্ৰ আৰু পৰিৱেশ সম্পৰ্কে জনাটো প্ৰয়োজনীয়। এইটো পৰিৱেশ শিক্ষাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰ যিয়ে পৰিৱেশ শিক্ষাৰ ধাৰণা বৃদ্ধি আৰু বিকাশ, মনস্তাত্বিক পৰিৱেশ আৰু মানসিক স্বাস্থ্য, জনসংখ্য বিস্ফোৰণ আৰু পৰিৱেশ আদিৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে।
- **পৰিৱেশ ব্যৱস্থাপনাৰ ধাৰণা ঃ** এই ধাৰণাই মানুহ আৰু পৰিৱেশৰ মাজৰ সম্পৰ্ক উৎকৰ্ষ সাধনৰ লগতে পৰিৱেশ আৰু মানৱ সমাজৰ গুণাগুণ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে। মানুহ আৰু পৰিৱেশৰ মাজত সম্পৰ্কৰ এই উৎকৰ্ষ সাধনে মানব সমাজে প্ৰকৃতিৰ ওপৰত কৰা ধ্বংস ৰোধ কৰাৰ লগতে প্ৰকৃতিৰ সংৰক্ষণ, সুৰক্ষা আৰু ভাৰসাম্যতা ৰক্ষাত সফলতা লাভ কৰিব পাৰে। পৰিৱেশ ব্যৱস্থাপনা পৰিৱেশ শিক্ষা পৰিসৰৰ এক বহল ক্ষেত্ৰ। ই পৰিৱেশ ব্যৱস্থাপনাৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতি, শিক্ষকৰ শিক্ষা আৰু পৰিৱেশ শিক্ষা, পৰিৱেশ শিক্ষাত সংবাদ-মাধ্যমৰ ভূমিকা, পৰিৱেশ বনানীকৰণ আৰু পৰিৱেশ শিক্ষা, পৰিৱেশ শিক্ষাৰ সমস্যা আৰু সমাধান আৰু পৰিৱেশ শিক্ষাৰ মূল্যায়ন আদিৰ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে।

আমি পৰিৱেশ শিক্ষা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিবলৈ যাওঁতে এইটো মনত ৰখা উচিত যে পৰিৱেশ শিক্ষা বিষয়টো বিভিন্ন বিষয়ৰ লগত আন্তঃসম্পৰ্ক (interdisciplinary) আছে। কিন্তু ইয়াৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যৰ ক্ষেত্ৰত কিছু পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হয়। আন বিষয় সমূহৰ লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য হৈছে পৰিৱেশ সম্পৰ্কে সজাগতা সৃষ্টি আৰু অধ্যয়ন কৰা। কিন্তু পৰিৱেশ শিক্ষাই প্ৰজ্ঞানাত্মক(cognitive), ভাৱাত্মক (affective) আৰু মনোসঞ্চালক (psychomotor) অৰ্হতা আৰু দক্ষতা বিকাশত গুৰুত্ব দিয়া উচিত। সংক্ষেপে ক'বলৈ গলে পৰিৱেশ শিক্ষা জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতাৰ অন্তৰ্ভূক্ত এক প্ৰক্ৰিয়া যিয়ে পৰিৱেশ শিক্ষা সম্পৰ্কে জ্ঞানৰ লগতে সজাগতাৰ সৃষ্টি কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষন

প্ৰশ্ন নং ঃ ৪পৰিৱেশ শিক্ষাৰ মূল চাৰিটা উদ্দেশ্যে ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ঃ ৫ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ নির্দেশাত্মক নীতি সমূহ তালিকা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ঃ ৬ পৰিৱেশ শিক্ষাৰ পৰিসৰৰ বহল বিষয়সমুহৰ সম্পর্কে লিখক।

.....

.....

১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অধ্যায়টোৰ প্রথম খণ্ডটোত পৰিৱেশ শিক্ষাৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি সম্পর্কে আলোচনা কৰা হৈছে।
- পৰিৱেশৰ অভিধানিক অর্থ হৈছে চাৰিওফালৰ অৱস্থা, য'ত গছ- গছনি, জীৱ-জন্তু আদি জীয়াই থাকে।
- পৰিৱেশৰ দুটা মূল উপাদান হৈছে- শাৰীৰিক বা প্রাকৃতিক আৰু মানৱসৃষ্টি বা সাংস্কৃতিক।
- পৰিৱেশ শিক্ষা হৈছে এনে এক শিক্ষা যিয়ে পৰিৱেশৰ বিভিন্ন সমস্যা সমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান দিয়ে। ইয়াৰ লক্ষ্য হ'ল পৰিৱেশৰ সমস্যাসমূহৰ বহলভিত্তিক সজাগতাৰ সৃষ্টি কৰা।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই মূলত মানুহক চাৰিওকাষৰ অৱস্থা বা পৰিৱেশৰ লগতে কিদৰে চলিব লাগে সেই সম্পর্কে জ্ঞান দিয়ে। পৰিৱেশ শিক্ষাই মানুহ আৰু প্রকৃতিৰ মাজৰ সম্পর্ক আৰু মানৱ সৃষ্টি পৰিৱেশৰ বিষয়ে জ্ঞান আহৰণ, তাৰ প্রতি বোধগম্যতা, সজাগতা আদিৰ বিষয়ে শিক্ষা তথা জ্ঞানৰ যোগান ধৰে।
- পৰিৱেশ শিক্ষাই জনসংখ্যা বিস্ফোৰণ, উদ্যোগীকৰণ, প্রদূষণ আদিৰ লগতে পৰিৱেশৰ ভাৰসাম্যহীনতাক চিনাক্ত কৰি সামগ্রিক বিকাশৰ উদ্দেশ্য তাক সমাধানৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ই তত্ত্বমূলক (Theoretical) আৰু ব্যৱহাৰিক (Practical) দুয়োটা পদ্ধতি অৱলম্বন কৰি পৰিৱেশৰ ভাৰসাম্যহীনতা আৰু প্রদূষণ ৰোধৰ চেষ্টা কৰে। পৰিৱেশ শিক্ষাৰ মূল নীতিবোৰ-
  - পৰিৱেশ আৰু ইয়াৰ সম্পূর্ণতা ।
  - জীৱন যোৱা প্রক্রিয়া ।
  - এক আন্তঃসম্পর্কযুক্ত দৃষ্টিভংগী।
  - পৰিৱেশৰ বিভিন্ন সমস্যাৰ জটিলতাক প্রদর্শণ।
  - পৰিৱেশৰ সমস্যা সমূহৰ সমাধান আৰু ৰোধৰ বাবে সক্রিয় অংশগ্রহন ।

- পৰিৱেশৰ প্ৰতি, জ্ঞান আদি সংবেদনশীল।

- পৰিৱেশ শিক্ষাৰ ধাৰণা, পাৰিপাৰ্শ্ব আৰু পৰিৱেশৰ ধাৰণা, শিক্ষা আৰু মনোবিশ্লেষণাত্মক ধাৰণাৰ লগতে পৰিৱেশ ব্যৱস্থাপনাৰ ধাৰণাও পৰিৱেশ শিক্ষাৰ পৰিসৰৰ অর্ন্তগত ।
- পৰিৱেশ শিক্ষা ভাৱমূলক আৰু কার্যমূলক দুয়োটা পদ্ধতিৰে অন্তর্ভূক্ত। ই শিক্ষণ শিকনৰ সকলো বিষয়কে সামৰি লয়। পৰিৱেশ শিক্ষা শিকনৰ বিভিন্ন পদ্ধতিসমুহ যেনে পর্যবেক্ষন, শিক্ষা মূলক ভ্রমন, প্রকল্প পদ্ধতি, নাটক, আলোচনা চক্র, বক্তৃতা, তর্ক আলোচনা আদিয়েহ প্রধান।

১.৮ অধিক জানিবলৈ

(1) Akhatar, P and Others (2008): Environment and Population education, Assamese Book Depot., Guwahati.

(2) Barua, J (2009): Paribish Aru Jaresankhya Siksha, Chandra Prakash, Guwahati.

(3) Das, S (2011) : Environmental Education- Concepts, Issues, and Problems, K.K, Pub Guwahati

১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ (i) নতুন (ii) চাৰিওফালৰ পৰিৱেশ (iii) ভাৰসাম্যতা (balance)
(iv) আন্তঃসম্পর্ক(interdisciplinary)

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৰিৱেশ শিক্ষা এনে এক বিষয় যিয়ে জনসাধাৰণক শিক্ষা দিয়াৰ লগতে প্রকৃতিৰ ভাৰসাম্যতা আৰু সজাগতা সৃষ্টি, পৰিৱেশ সম্পকীয় জ্ঞান, কৌশল, পৰিৱেশ ৰক্ষাত গুৰুত্ব আদি বিষয়ত শিক্ষা দিয়ে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৰিৱেশ শিক্ষাই প্রথমতে মানুহৰ প্রকৃতি আৰু মানৱসৃষ্টি পৰিৱেশৰ লগত থকা সম্পর্কক সামৰি লয়। দ্বিতীয়তে, ই জৈবিক আৰু অজৈবিক, আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱেশ ৰ জ্ঞানৰ বিষয়েও উল্লেখ কৰে। তৃতীতেপৰিবেশ শিক্ষাই জনসংখ্যা বিস্ফোৰণ, উদ্যোগীকৰণ, পৰিৱেশৰ ওপৰত জনসংখ্যা প্রভাৱ আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। চতুর্থতে ই পৰিৱেশৰ লগত জড়িত বিভিন্ন দল সংগঠনৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰাৰ লগতে